

LUCYNA KOSTUCH

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Wydział Humanistyczny

ORCID: 0000-0003-0141-6385

Czy etologia może pomóc w badaniach nad historią starożytną? Rozważania na przykładzie wilka w ujęciu antycznych autorów

Słowa kluczowe: historia antyczna, etologia, wilk

Key words: ancient history, ethology, wolf

Historyk z Uniwersytetu Cornella — Dominick LaCapra, stwierdził, że XXI w. jest „wiekiem zwierząt”. Cytujący tę wypowiedź, etolog Marc Bekoff dostrzega potrzebę włączenia dziedziny swoich badań, a więc nauki przyrodniczej o zachowaniu się i obyczajach zwierząt, do programu różnorodnych dyscyplin naukowych, w tym historii¹. Francuski historyk Éric Baratay z Uniwersytetu w Lyonie tworzy terminy „etologia historyczna” i „historia etologiczna”, jednocześnie postulując, by poszerzyć definicję historii o perspektywę zwierząt i w konsekwencji uznać historię za naukę o istotach żywych w czasie. Celem nowych badań jest zburzenie muru oddzielającego historię od nauk przyrodniczych, a to dzięki przyswojeniu przez humanistykę osiągnięć i narzędzi stworzonych przez przyrodników. Badania etologiczne mają służyć weryfikacji spostrzeżeń dotyczących zwierząt w epokach historycznych i je uzupełniać. Reasumując, historia z perspektywy zwierząt oznacza postawienie ich w badaniach na pierwszym miejscu, a ludzi dopiero na drugim planie². Choć grono naukowców zaangażowanych w badania historyczno-etologiczne³ nie wyznacza żadnych granic czasowych dla swoich analiz, a inspirację dla Érica Barataya sta-

¹ Dominick LaCapra: „century of the animal” — wypowiedź z 2008 r., cyt. za BEKOFF, PIERCE 2009, s. X. LaCapra na temat zwierząt: LACAPRA 2009, s. 149–189 (rozdział: „Reopening the Question of the Human and the Animal”); LACAPRA 2018, s. 61–80 (rozdział: „Humans, Other Animals, and the Humanities”).

² BARATAY 2012a; BARATAY 2012b; BARATAY 2013; BARATAY 2015; BARATAY 2017.

³ Obok É. Barataya wide np.: BECK, FABRE 2010; BECK, FABRE 2012.

nowiła praca mediewisty Roberta Delorta (*Les Animaux ont une histoire*)⁴, to jednak nietrudno zauważyć, że nie sięgają one epoki starożytnej. Sam É. Baratay zajmuje się „historią zwierząt”, począwszy od epoki nowożytnej⁵.

Pytanie badawcze brzmi: czy współczesna nauka przyrodnicza, która rozwinęła się w ciągu XX i XXI w., może w badaniach być pomocna historykom starożytności. Pomijając teoretyczne rozważania, czy zwierzęta mieszczą się w definicji historii starożytnej, nie trzeba nikogo przekonywać, że pełniły one w tamtej epoce niebagatelną rolę, zaznaczając swoją obecność we wszystkich dziedzinach życia. Jednak czy aktualne obserwacje zwierząt w ich naturalnym środowisku, prowadzone i dokumentowane przez etologów, mogą wyjaśnić podłoże fałszywego czy zniekształconego obrazu zwierzęcia utrwalonego w starożytnych źródłach historycznych albo przeciwnie — potwierdzić dawne spostrzeżenia przyrodnicze? Prezentowany artykuł stanowi próbę odpowiedzi na powyższe pytanie, ze wskazaniem potencjalnych wątpliwości metodologicznych i ograniczeń, z którymi będzie musiał zmierzyć się historyk starożytności na tym nowym polu badawczym. Dodajmy, że polscy historycy nie podjęli jak dotąd takich badań, tj. historyczno-etologicznych⁶, co oczywiście nie oznacza, że w naszej literaturze brakuje naukowych opracowań na temat zwierząt w starożytności⁷.

Ze względów praktycznych na potrzeby niniejszego opracowania analizie zostaną poddane antyczne świadectwa literackie, w których zachowały się obserwacje dotyczące wilka zamieszkującego w starożytności śródziemnomorskie lasy i góry. Drapieżnik ten jest już tematem prac historyczno-etologicznych, tylko że umieszczonych w cezurach szeroko rozumianej nowożytności⁸. Oczywiście istnieją historyczne opracowania poświęcone wilkowi w starożytności, lecz jedynie w małym stopniu uwzględniają one wyniki badań przyrodniczych⁹.

Zakres źródłowy w prezentowanym artykule wymaga obszerniejszego wyjaśnienia. Ze względu na to, że ani Grekom, ani Rzymianom nie udało się stworzyć odrębnej dyscypliny badawczej poświęconej faunie, istniała w starożytności ogromna rzesza autorów ośmielających się formułować miarodajne opinie na temat

⁴ DELORT 1984.

⁵ BARATAY 2012b; BARATAY 2013.

⁶ Anna Jaroszuk sądzi, że wynika to z „wciąż mającego się u nas dobrze — choć ukształtowanego jeszcze w XIX wieku — podziału, zgodnie z którym przedmiotem badań nauk przyrodniczych jest świat natury, w tym zwierząt, a nauk humanistycznych — świat człowieka i jego wytworów [...] W porządku tym nie ma miejsca na badania poświęcone współlistnieniu ludzi i zwierząt czy spotkaniom międzygatunkowym”; JAROSZUK 2014, s. 28; vide też recenzję książki É. Barataya autorstwa Anny Barcz: BARCZ 2016.

⁷ Najlepszym przykładem polskich badań nad zwierzętami w starożytności są opracowania Gościwita Malinowskiego, m.in. MALINOWSKI 2003.

⁸ MORICEAU 2007; BECK, FABRE 2010; BECK, FABRE 2012.

⁹ DETIENNE, SVENBRO 1979; MAINOLDI 1984; BUXTON 1987; MARCINKOWSKI 2001; TRINQUIER 2004; DONALSON 2006; RISSANEN 2014; GORDON 2015; PASTOUREAU 2018 i inne prace wymienione w przypisach do niniejszego artykułu.

życia i obyczajów zwierząt. Baza źródłowa zawierająca informacje na temat zachowania wilków jest ogromna i potencjalnie stanowi ją cała literatura antyczna. Największe problemy pojawiają się przy próbie wyodrębnienia z zachowanych dzieł antycznych tych, które można by nazwać opracowaniami przyrodniczymi. Nie budzą wątpliwości dzieła Arystotelesa: *Historia animalium*, *De partibus animalium* i *De generatione animalium*, jednak już ani Pliniusza Starszego, ani Plutarcha, ani Eliana, przekazujących przecież liczne i istotne informacje o zwierzętach, nikt nie nazywa „ojcami zoologii”¹⁰, nie wspominając już o pozostałych antycznych autorach, w tym poetach, filozofach, historykach itd. Zatem w przypadku prezentowanych badań nie ma większego sensu klasyfikacja antycznych źródeł na przyrodnicze i nieprzyrodnicze wedle współczesnych kryteriów, a segregację należy przeprowadzać, analizując konkretne treści.

Tytułowe określenie „antyczny” stanowi oczywiście uproszczenie, bowiem świat Greków i Rzymian nie tworzył przecież spójnej całości. Nawet odrębne badanie wilka w świadectwach autorów greckich i rzymskich obarczone jest do pewnego stopnia błędem symplifikacji, wynikającym z faktu, że zarówno cywilizacja grecka, jak i rzymska rozwijały się na ogromnym obszarze, a to oznacza trudne często do odtworzenia lokalne tradycje i zawile drogi przenikania informacji w obrębie basenu Morza Śródziemnego. Oczywiście — jeśli okazało się to możliwe — zostały wyraźnie wskazane różnice w postrzeganiu wilka wynikające ze specyficznego kontekstu społeczno-kulturowego.

Artykuł składa się z dwóch części. W pierwszej podjęto próbę sformułowania potencjalnych problemów i wątpliwości dotyczących wykorzystania etologii w historycznych badaniach nad zwierzętami w świecie antycznym. W drugiej skupiono się na próbie weryfikacji antycznych informacji źródłowych na temat wilka z wykorzystaniem wyników badań etologicznych.

STUDIA HISTORYCZNO-PRZYRODNICZE NAD ANTYKIEM: WĄTPLIWOŚCI METODOLOGICZNE I OGRANICZENIA BADAWCZE

ŹRÓDŁA WSPÓŁCZESNEJ WIEDZY PRZYRODNICZEJ

Fundamentalna wątpliwość związana z prowadzeniem interdyscyplinarnych badań nad zwierzętami dotyczy dostępu historyka do źródeł współczesnej wiedzy przyrodniczej. To oczywiste, że historyk nie posiada z racji uprawianego zawodu kwalifikacji do przeprowadzania samodzielnej obserwacji zwierząt w terenie i interpretacji ich zachowania, tak jak to czynią etolodzy. Może polegać wyłącznie na wynikach badań publikowanych przez przyrodników w pracach naukowych.

¹⁰ Jakkolwiek Plutarch został nazwany najlepszym starożytnym „psychologiem” zwierząt i pierwszym myślicielem w historii, który konsekwentnie poszukiwał śladów człowieczeństwa u zwierząt, vide: DYROFF 1897; NEWMYER 2006, s. 18.

Etologia to nauka rozwijająca się niezwykle prężnie od przedednia II wojny światowej, kiedy to jej podstawy stworzył Konrad Lorenz¹¹. Gdy mowa o wilku w kontekście początków etologii, trzeba podkreślić, że austriacki badacz żywo interesował się strukturą watahy¹² (znany jest również z błędnej teorii pochodzenia psów, z których większość — jego zdaniem — miałyby wywodzić się od szakala, a tylko nieliczne rasy mogą powoływać się na pochodzenie od wilka¹³).

Wilk to jeden z najdokładniej opisanych dzikich ssaków, a to ze względu na wyjątkową zdolność przystosowania się tego zwierzęcia do życia w niewoli¹⁴. Wprawdzie ta wilcza umiejętność okazała się być pułapką, gdyż — jak się niedawno ostatecznie okazało — rezultaty obserwacji zachowania wilków żyjących na wolności nie pokrywają się do końca z wynikami badań nad zwierzętami przebywającymi w sztucznych i arbitralnych skupiskach (ogrodach zoologicznych i podobnych placówkach), ale dzięki dodatkowym, szeroko zakrojonym badaniom terenowym mamy dziś do dyspozycji bardzo liczne, niezwykle szczegółowe opracowania naukowe dokumentujące zwyczaje wilków żyjących zarówno w niewoli, jak i w swoim naturalnym środowisku. Należy zwrócić uwagę przede wszystkim na ogrom prac badawczych z zakresu wilczej biologii i ekologii autorstwa L. Davida Mecha¹⁵, które stanowią doskonałą podstawę prac etologicznych.

Oczywiście nie należy zapominać, że wiedza przyrodnicza, zwłaszcza zwiężca psychologia, rozwija się dziś w błyskawicznym tempie, co skutkuje uwikłaniem potencjalnego historyka-etologa w proces nieustannego aktualizowania zasobu informacji, nie wspominając o zawsze obecnej dyskusji naukowej¹⁶.

ŹRÓDŁA ANTYCZNEJ WIEDZY PRZYRODNICZEJ

Istotna trudność, na którą napotyka badacz starożytności, zmagając się z problemem historycznego wilka, wynika z tego, że dysponuje rozproszonymi źródłami i niewielkim zasobem antycznej literatury *stricte* przyrodniczej. „Wilk antyczny” jest pewnym sztucznym konstruktem dostrzegalnym dopiero z perspektywy historycznej. Nie dysponujemy żadnym starożytnym dziełem noszącym tytuł „O wilku”, a nawet — gdyby takie istniało — najpewniej byłoby zbiorem anegdot z różnych części świata grecko-rzymskiego. Nie tylko greckie i rzymskie doświadczenia związane z wilkiem mogły być odmienne, ale także opowieści z okolic Sykionu, Argos, Trojzeny, Mesenii, Lacedemonu, Arkadii, Patraj, Delf, italskiej

¹¹ Vide IMMELMANN, BEER 1989, s.v. *ethology*, s. 92–93.

¹² K. Lorenz i wilk, vide KONECKI 2007.

¹³ LORENZ 1949.

¹⁴ FRANK 1987, s. 1.

¹⁵ Między innymi: MECH 1966, MECH 1970; MECH 1991; MECH, ADAMS, MEIER, BURCH, DALE 1998; MECH, BOITANI 2003; MECH, SMITH, MACNULTY 2015.

¹⁶ É. Baratay zwrócił uwagę na potrzebę stałej aktualizacji wiedzy przyrodniczej, vide BARATAY 2012b, s. 61.

Krotony wydają się różnić, wystarczy tylko odwołać się do „wilczej topografii” Pausaniasza¹⁷.

W starożytności nie było warunków ani nawet metodologicznych założeń prowadzenia obiektywnych obserwacji przyrodniczych w terenie i w związku z tym główne źródło informacji stanowił właśnie materiał anegdotyczny, zbierany bez zastosowania właściwych narzędzi i rygorystycznych reguł badawczych. Dziś trudno byłoby, poza dziełami Arystotelesa, wyodrębnić antyczne prace *stricte* zoologiczne, tym bardziej że sam termin zoologia powstał wiele wieków później. Oczywiście trzeba powtórzyć za Liliane Bodson (*nota bene* łączącą badania historyczne z biologią), że brak metodologii nie może *a priori* przekreślać grecko-rzymskiej spuścizny przyrodniczej¹⁸.

W związku z tym, że większość antycznych dzieł o zwierzętach zaginęła, a co istotne, niewiele wiadomo o dorobku przed-Arystotelesowskim (proto-zoologicznym), dysponujemy zaledwie wyborem greckiej i rzymskiej literatury, trudno określić, jak było to reprezentatywne dla całego antyku¹⁹.

Trzeba również zaznaczyć, że dla Greków i Rzymian naturalną rzeczą pozostawało umieszczanie szczegółowych informacji na temat wyglądu, zachowania i obyczajów zwierząt w dziełach literackich bardzo różnych gatunków, w rezultacie czego — jak zauważył Richard Buxton, poddając analizie antyczne wyobrażenia na temat wilków — wartościowe spostrzeżenia przyrodnicze można znaleźć w starożytnej anegdocie, a mitologiczne wierzenia w pracach z założenia przyrodniczych²⁰ (gdy mowa o Richardzie Buxtonie, trzeba podkreślić, że powołał się on w swoim artykule na prace znawców wilków wspomnianego już L. Davida Mecha oraz Erika Zimena²¹, co należy raczej do chwalebne go wyjątku, gdyż to właśnie — podkreślmy raz jeszcze — ubóstwo odniesień do literatury przyrodniczej stało się powodem wystąpienia francuskiego badacza pod szyldem „etologii historycznej”).

Informacji na temat wilka, poza dziełami poświęconymi w starożytności specjalnie zwierzętom, dostarczają źródła paremiograficzne, bajki Ezopa²², wywody Platona²³, traktat rolniczy Warrona²⁴, dzieło historyczne Liwiusza²⁵, sennik Artemidora²⁶ i romans Longosa²⁷, żeby wskazać tylko kilka różnych gatunkowo utworów. Dodatkowo Richard Gordon zwrócił uwagę na fakt, że obraz wilka w świadectwach

¹⁷ Paus. 2.9.7; 2.19.3–4; 2.31.4; 4.11.3; 4.19.5; 6.8.2; 6.14.8; 7.18.2; 8.2.3–7; 9.13.4; 10.6.2; 10.14.7.

¹⁸ BODSON 2014, s. 556; cf. LORENZ 2013, s. 186–192.

¹⁹ POPA 2016; PERILLI 2007; MAIR 1928.

²⁰ BUXTON 1987, s. 67.

²¹ BUXTON 1987, s. 75 (ZIMEN 1981); vide też autorstwa Erika Zimena — ZIMEN 1990.

²² Vide MILLETT 2011, s. 183–205.

²³ Na przykład Plat. *Soph.* 231 a; Plat. *Leg.* 906 d; zwierzęta w myśli Platona, vide m.in.: DIERAUER 1977, s. 66–80, 89–96; LONG 2015.

²⁴ Varro, *De re rust.* 2.9.1–2.

²⁵ Na przykład Liv. 3.29.9; 27.37.3; 32.29.2; 41.9.6.

²⁶ Na przykład Artem. 2.12.11.

²⁷ Na przykład Longus 1.11; 2.16; 3.6; 4.15.

antycznych jest zróżnicowany w zależności od gatunku literackiego, np. w bajkach Ezopa zwierzę jest tępe²⁸. W greckich przysłowiaach wilk jawi się jako zwierzę perfidne, zdradzieckie, do pewnego stopnia tępe i tchórzliwe²⁹. Zatem, wysnuwając wnioski na temat „antycznego wilka”, trzeba koniecznie brać pod uwagę całe *spectrum* dostępnego materiału źródłowego.

Ponadto pojawia się jeszcze problem funkcjonowania wyobrażeń na poziomie *communis opinio* z często przecież krytycznym stosunkiem antycznych autorów do prezentowanych opisów, a także stały kłopot z określeniem wcześniejszych źródeł, z których pisarz zaczerpnął wiadomości. Pliniusz, Plutarch, Elian i inni antyczni autorzy korzystali przecież zarówno z przekazów, które można by zakwalifikować do myśli przyrodniczej, jak też z dzieł dziś należących do literatury pięknej, nie wspominając już o wiadomościach przekazywanych ustnie, które Pierre Pellegrin określił „żywiolową zoologią ulicy”³⁰. Sam Arystoteles również cytuje informacje ze źródeł bardzo różnych gatunkowo.

ZWIERZĘTA ŻYJĄCE WSPÓŁCZEŚNIE I W PRZESZŁOŚCI

Obok powyższych stwierdzeń historyk skonfrontowany jest z budzącym słuszne wątpliwości problemem, czy reguły zachowania wilków nie uległy zmianie/ewolucji w przeciągu stuleci dzielących nas od starożytności. Choć wilk w stanie dzikim żyje dziś w takich samych bądź przynajmniej bardzo podobnych warunkach jak przed wiekami (z oczywistym zastrzeżeniem, że był skutecznie tępiony, a obecnie podlega procesowi reintrodukcji), to jednak etolodzy dopuszczają istnienie lokalnych, czasowych odrębności zwyczajowych zwierząt, określając je nawet terminem zwierzęcej kultury³¹. Należy zatem z pewną ostrożnością poddawać krytyce antyczne świadectwa przedstawiające wilcze obyczaje i nie odrzucać ich zbyt pochopnie. Problem zmienności zwierzęcego zachowania w czasie dostrzegł również Éric Baratay, sugerując etologom, by równolegle korzystali ze źródeł historycznych — zaproponował nawet nazwę na ów nurt badawczy: „historia etologiczna”³².

Największym metodologicznym wyzwaniem dla historyka starożytności pozostają próby porównania materiału źródłowego, który przetrwał w antycznych świadectwach z wynikami badań etologicznych, czyli — weryfikacja greckiej i rzymskiej wiedzy przyrodniczej. Główny problem polega na braku symetrii między tymi dwoma kategoriami danych. Trudno bowiem uznać za równorzędne i równoważne informacje pozyskane w skrajnie różnych warunkach — w większości przypadkowe

²⁸ Np. Aesop. 153–160, 261, 274 Perry; Gordon 2015, s. 27.

²⁹ Zob. wykaz przysłów greckich z komentarzem: Houghton 1915, s. 39–40.

³⁰ Pellegrin 1986, s. 47.

³¹ zob. przykłady: de Waal 2016, s. 51–53.

³² Baratay 2012a.

i jednostkowe spostrzeżenia Greków i Rzymian oraz celowe i ciągłe obserwacje współczesnych naukowców prowadzone zgodnie z przemyślanymi procedurami. Zachowane świadectwa antyczne nie dokumentują życia watahy w lesie. Istnieje zagrożenie, że historyk, zestawiając niewspółmierne świadectwa, popełni błąd nadinterpretacji, polegający na przypisaniu starożytnym wiedzy, której ci nie posiadali. Weryfikując starożytne świadectwa, trzeba także pamiętać, że analizie podlega świat zwierząt w percepcji antycznych autorów, a więc jest to w istocie obraz przetworzony, wybiórczy, nie zawsze obiektywny, a przede wszystkim najczęściej ukierunkowany, a więc służący innym nadrzędnym celom.

PARADYGMAT ANTROPOMORFICZNY *VERSUS* PRZYRODNICZY

Badanie wilka w kontekście historyczno-przyrodniczym stanowi nie lada wyzwanie również z tego powodu, że — jak słusznie zauważono: „o wilku rzadko myśli się tylko jak o wilku”³³. Trzeba pamiętać, że wilk uległ w wysokim stopniu antropomorfizacji, w wyniku której dzika bestia stała się częścią cywilizacji miejskiej i pojawia się w kontekście politycznym, wojskowym — ogólnie rzecz biorąc — kulturowym. Taki wilk „wyobrazony” jest popularnym tematem antycznych świadectw, żeby tylko wspomnieć o wierze w możliwość transformacji człowieka w wilka, wyobrażeniu tyрана jako wilczej bestii, obrazie falangi jako watahy, wilku w roli wojennej wróżby, wilczycy karmiącej ludzkie niemowlęta itp. Wydaje się, że nie ma potrzeby szerokiej prezentacji wilka, który uległ antropomorfizacji, gdyż temat ten został już dość dobrze opracowany przez badaczy³⁴.

Problem kryje się w pytaniu, jak budować autonomiczną historię zwierząt, skoro antropomorfizm — odruch mierzenia zwierząt ludzką miarą i przypisywania im naszych doświadczeń jest najpewniej uwarunkowaną ewolucyjnie funkcją ludzkiego mózgu. Przewrotnością historii można by określić fakt, że współcześni badacze z coraz większym przekonaniem krytykują antroponegacjonizm, czyli postulat zaprzeczania istnieniu cech ludzkich u zwierząt, z mocą postulowany przez dwudziestowiecznych behawiorystów jako negatywna odpowiedź na dorobek poprzednich epok historycznych³⁵. Wszystko to powoduje, że historyk podejmuje ryzyko, przystępując do analizy zachowania wilka — mieszkańca starożytnego śródziemnomorskiego lasu, opisanego w konwencjonalnych kategoriach przypisanych temu zwierzęciu w świecie grecko-rzymskim.

³³ [...] a wolf is seldom thought of as just a wolf”: Safina 2015, s. 170.

³⁴ Zob. m.in.: Detienne i Svenbro 1979; Mainoldi 1984; Marcinkowski 2001; Trinquier 2004; Buxton 1987; Rissanen 2014; Gordon 2015; Steiner 2015; Pastoureau 2018.

³⁵ Zob.: Mitchell, Thompson i Miles (red.) 1997; de Waal 1999; Bekoff (red.) 2004, s.v. *anthropomorphism*; de Waal 2016, s. 22–29.

BEHAVIORYZM WILKÓW W GRECKICH I RZYMSKICH ŚWIADECTWACH

CANIS LUPUS, LYKOS, LUPUS

Przechodząc do starożytnego wilka i wilczych zwyczajów opisanych w antycznych źródłach, które zostaną poddane współczesnej przyrodniczej weryfikacji, należy zacząć od prezentacji wilka w ujęciu taksonomicznym. Wilk (*lykos, lupus*), z którym stykali się Grecy i Rzymianie, to wilk szary (*Canis lupus*, L. 1758), największy spośród członków rodziny *Canidae*, zamieszkujący w starożytności basen Morza Śródziemnego, ale — jak informują antyczni autorzy — z pominięciem Krety, Sardynii, Korsyki i określonych miejsc na Olimpie od strony Macedonii³⁶.

Z zachowanych świadectw wynika, że w starożytności odróżniano jeszcze małego egipskiego wilka³⁷ oraz galijskiego „jeleniego-wilka” (*Cervarius lupus*)³⁸, jednak najprawdopodobniej były to w rzeczywistości szakal i ryś³⁹. W starożytności zdradzano zainteresowanie typologią wilka — Oppian wyodrębnił aż pięć „rodzajów” tego zwierzęcia⁴⁰.

GRECY I RZYMIANIE W KONTAKCIE Z WILKAMI

Pierwsze pytanie, które nasuwa się w kontekście starożytnych obserwacji, brzmi: czy Grecy i Rzymianie często widywali wilka, ilu z nich faktycznie doświadczyło spotkania z tym zwierzęciem, ilu widziało go w lesie, górach, w okolicach gospodarstw? Trudno odpowiedzieć jednoznacznie.

Można przypuszczać, że mieszkańcy antycznych miast nie mieli wielu okazji do przypatrywania temu zwierzęciu poza jego naturalnym rewirem⁴¹. Materiał zoologiczny pozostały po wilku w osadach miejskich z epoki starożytnej jest skąpy, co świadczy o tym, że ani Grecy, ani Rzymianie nie trzymali wilków i nie spożywali ich mięsa⁴², jedynie okazjonalnie wykorzystywali ich skóry, a w świecie greckim również

³⁶ Wilk w lesie, w górach: np. Hom. *Il.* 13.104, 16.352; Hom. *Od.* 10.312; *Hymn. Hom.* 5.69–70; Ov. *Met.* 10.540; Ov. *Her.* 11.91; Ov. *Tr.* 3.12; Plut. *Dio* 26; Apul. *Met.* 8.15–17; Athen. *Deipn.* 374 f; tereny, na których brakowało wilków: Arist. *Mir.* 836 b; Ael. *NA* 3.32 (Theophrastus 355a *FHSG*); Plb. 12.3; Diod. Sic. 4.17.3; Paus. 10.17.12.

³⁷ Hdt. 2.67; Arist. *HA* 606 a.

³⁸ Plin. *NH* 8.34, 11.79.

³⁹ *Canis lupus* w basenie Morza Śródziemnego w starożytności: Keller 1909, s. 87–88; Kitchell 2014, s. 199–200, s.v. *wolf*; Hughes 2014, s. 20, 77, 94, 102, 188; Lewis i Llewellyn-Jones 2018, s. 352–353 (rozdział: *Wolf*).

⁴⁰ Opp. *Cyn.* 3.294.

⁴¹ Jakkolwiek wskazuje się problem z odróżnieniem pozostałości po wilku i psie, zob. Mackinnon 2014, s. 164.

⁴² Zob. Richter 1978, s. 969; Jedynie Pliniusz w XXVIII księdze wielokrotnie wspomina o doustnych lekarstwach wykonanych z części ciała wilka, np. Pl. *NH* 28.53; 28.55–59, ale raczej medykamenty te nie należały do tradycyjnej rzymskiej medycyny: Rissanen 2014, s. 128–130.

incydentalnie składali wilki w ofierze⁴³. Wilków nie oglądali nawet Rzymianie podczas walk dzikich zwierząt (*venationes*)⁴⁴. Należy pamiętać, że wilki naturalnie unikają kontaktu z ludźmi i uciekają na ich widok. Zresztą — jak zauważył Arystoteles — zasadniczo zwierzęta nie wypadają na ludzi ze swych kryjówek w lasach, jeśli nie są zranione czy przestraszone⁴⁵. Z drugiej jednak strony, skoro — jak zaświadcza Arystofanes i Filostratos — ludzie, patrząc w niebo, w układzie chmur dostrzegali wilki obok byków, kozłów i koni, to musieli dobrze znać leśne bestie⁴⁶. Te przekazy prowokują do zastanowienia, czy antyczne wilki naprawdę próbowały wejść do świątyni Pana w Arkadii, czy wtargnęły do szkoły w Syrakuzach albo odwiedzały Forum Romanum czy Kapitol, przemyskając przed oczami mieszkańców⁴⁷. W sanktuariach, które na co dzień bywały miejscami odosobnionymi, wilki rzeczywiście mogły czuć się bezpiecznie.

Wilk jako dzika bestia atakująca zwierzęta gospodarskie pozostawał wrogiem człowieka. Niewątpliwie z drapieżnikiem byli obeznani pasterze i rolnicy wykonujący pracę w pobliżu gór i lasów⁴⁸. Z całą pewnością umieli rozpoznać tropy wilka⁴⁹. Wydaje się, że istniała przynajmniej podstawowa wiedza na temat wilków, ponieważ zarówno w świecie greckim, jak i rzymskim na zwierzę to polowano, zastawiano pułapki i truto, jakkolwiek metody te nie miały raczej wpływu na zmniejszenie jego populacji⁵⁰. Wilki odstraszano również, powodując zgiełk czy rozpalając pochodnie, a najpewniej zdarzało się też, że pasterze gromadnie odpierali nocny atak bestii⁵¹. Być może Rzymianie tępił wilki z mniejszym zacięciem niż Grecy, jak bowiem dowodzi Mika Rissanen, w Rzymie wilk posiadał wyższy status wynikający z silnych uwarunkowań polityczno-religijnych, w związku z czym zabijano go prawie wyłącznie w celu ochrony trzody⁵².

⁴³ Skóry wilków do celów ochrony ciała podczas walki: żołnierze w Arkadii: Paus. 4.11.3; rzymscy *velites*: Plb. 6.22; postać mitologiczna w skórze wilka, zob. Steiner 2015; ofiary z wilków w świecie greckim: np. Xen. *An.* 2.2.9 (ale być może wilk jest tu perskim dodatkiem, zob. Sommerstein i Torrance 2014, s. 140); Paus. 7.18.12.

⁴⁴ Rissanen 2014.

⁴⁵ Arist. *Nic. Eth.* 1116 b.

⁴⁶ Aristoph. *Nu* 347; Phil. *VA* 2.22.

⁴⁷ Np. Liv. np. 3.29.9; 32.29.2; App. *BC* 4.1.4; *DC* 77.1.6; Ael. *NA* 11.6; 13.1; Cass. Dio 55.1.5; 78.1.6; wilki wkraczające do rzymskich miast, zob. zestawienie: J. Trinquier 2004, s. 89–91, 93.

⁴⁸ Widok wilków bądź śladów ich działalności zdaje się być dla antycznych gospodarzy codziennością, np. Varro, *De re rust.* 2.4.5; 2.9.1–2; Longus 1.11; 1.20; 1.22; 2.16; 2.26; 2.31–32; 2.39; 3.6; 4.4; 4.15; na temat tradycyjnych metod walk pasterzy z wilkami, zob. Calder 2011, ale też np. figurki wilków atakujących zwierzęta hodowlane w świątyniach jako dary wotywno, najpewniej w celu uzyskania boskiej protekcji: Calder 2011, s. 67.

⁴⁹ *Hymn. Hom.* 4.223.

⁵⁰ np. Aesop. 345, 686 Perry; Plut. *Amat.* 14 (*Mor.* 757 c); Longus 1.11; na temat polowania na wilki, zastawiania pułapek i trucia zwierząt: A. Marcinkowski 2001, Rissanen 2014, s. 14–17; Rissanen 2014, s. 135–138; Lewis i Llewellyn-Jones 2018, s. 352.

⁵¹ Stat. *Theb.* 8.691; Apul. *Met.* 8.15.

⁵² Rissanen 2014; cf. Rissanen 2012; wilk zaznaczył swoją obecność również w kultach greckich, zob. Bodson 1978, s. 127, 128–129, 144.

Niewątpliwie okazjonalnie dochodziło do bliskich kontaktów ludzi z wilkami w ich naturalnym rewirze. Wprawdzie Arystoteles podkreśla, że nie dokonano jeszcze obserwacji poczynającej i rodzącej wilczycy, jednocześnie jednak podaje, że w Cyrenie wilki (*lykoi*)⁵³ i suki skutecznie się krzyżują⁵⁴. Nasuwa się pytanie, czy miejscowi ingerowali w proces hybrydyzacji, a jeśli tak, to jak to realizowano⁵⁵. Pausaniasz opisuje rytuał ku czci Artemidy, w którym żywe zwierzęta, w tym szczenięta wilków, wrzucało się do ognia⁵⁶. Myśliwi z Patraj musieli zatem umieć odnaleźć wilczą norę, by pozyskać wilczęta. Ten sam wniosek można wysnuć z zachowanej informacji o prawie Solona, wedle którego za złapanie szczeniaka wilka wypłacono w Atenach jako nagrodę jedną drachmę⁵⁷. Plutarch zresztą wprost pisze, że ludzie biorą na ręce młode wilki w celu ich ujarzmiania⁵⁸.

W związku z tym, że etolodzy nie interesują się zwierzętami w historii, niezwykle trudno odpowiedzieć na pytanie, czy wilczy strach przed człowiekiem to wynik „wojny”, którą człowiek wypowiedział wilkowi przed wiekami. Czy istnieje możliwość, że starożytne wilki, nie doświadczające jeszcze eksterminacji na masową skalę z racji braku możliwości technicznych, nie bały się człowieka tak samo, jak ich współcześni potomkowie? Niewątpliwie już w starożytności powtarzające się przypadki utraty członka stada mogły być podstawą trwałej i przekazywanej nowym pokoleniom ostrożności przed człowiekiem,

ORGANIZACJA I STRUKTURA WILCZEGO STADA

Choć niewątpliwie starożytni Grecy i Rzymianie nie mieli pełnego wglądu w życie wewnętrzne watahy, dostrzegali pewną złożoność wilczych obyczajów — współpraca *versus* samotny wilk.

Wilk należy do najbardziej społecznych mięsożerców. Wiadomo, że posiada psychikę, która nakazuje mu łączyć się w grupy i tworzyć małe społeczności. Zarówno Grecy, jak i Rzymianie zdawali sobie sprawę z faktu, że wilki to zasadniczo zwierzęta polegające na sobie wzajemnie, tworzące wspólnotę⁵⁹. O zasadniczej poprawności antycznego myślenia świadczą anegdota o wilczym stadzie pokonującym wspólnie naturalne przeszkody. Wprawdzie przedstawiony w źródłach zwyczaj przepływania rzeki w żywym łańcuchu utworzonym z kolejnych ciał wilków,

⁵³ wilk w Cyrenie to z pewnością *Canis anthus* (Cuvier 1820) czyli *Canis lupaster* (Hemprich-Ehrenberg 1823), a więc szakal złocisty.

⁵⁴ Arist. *HA* 580 a, 607 a;

⁵⁵ Hybrydyzacja wilka i psa jest możliwa, jakkolwiek raczej rzadka, a potomstwo ma małe szanse na przeżycie, zob. Vilà i Wayne 1999.

⁵⁶ Paus. 7.18.12.

⁵⁷ Plut. *Sol.* 23.

⁵⁸ Plut. *De cohib.* 14 (*Mor.* 462 e).

⁵⁹ Np. Hom. *Il.* 16.160; Arist. *HA* 594 a; Xen. *Hipparch.* 4.18–19; Sil. It. *Pun.* 7.129, 13.130; Ael. *NA* 15.3.

gdzie każde zwierzę trzymało w pysku ogon płynącego przed nim członka watahy⁶⁰, nie został współcześnie potwierdzony, ale jako obraz wilczej wspólnoty opis pozostaje koncepcyjnie znaczący. Wiadomo, że wilki potrafią dobrze pływać, więc przedstawienie ich cielesnej integracji podczas skoku w pogoni za ofiarą do wody (którą faktycznie potrafią ściągać w rzecze czy jeziorze) i wydobywania zdobyczy z bagna⁶¹, może być antycznym wyobrażeniem stworzonym na bazie ogólnej obserwacji doskonałej koordynacji wilczej rodziny w działaniu⁶². W antycznych przekazach znajdziemy również informacje, że para wilków zawsze je razem i zwierzęta z watahy dzielą się łupem po równo⁶³, przy czym samo „równo” jest już oczywiście częścią „zoologicznej fantazji”, jak nazwała to Deborah Steiner, która upatruje jej podstawy w tym, że trudno odróżnić w ramach watahy jednego wilka od drugiego⁶⁴. Wewnętrzną konsolidację zapewnia stada walka z innymi watahami, co prawidłowo ocenił Arystoteles, pisząc, że wilki ujawniają okrucieństwo względem obcych, a w mniejszym stopniu walczą między sobą.

Dziś do wiedzy potocznej należy stwierdzenie, że wataha to po prostu rodzina koncepcyjnie odpowiadająca związkom ludzkim. W źródłach antycznych nie widzimy jednak wilka w roli „ojca” wilczej rodziny, jak to określają współcześni badacze⁶⁵, za to „wilkiem” jest uzurpator władzy nad społecznością ludzką — tyran, który kosztuje bratniej krwi. Skojarzenie wilka z tyranem jest silne w greckiej myśli, zwłaszcza politycznej⁶⁶, i przywodzi na myśl analogię z zachowaniem wilków trzymanyh współcześnie w niewoli, gdzie budują one hierarchię z dominującym samcem na czele, krwawo rozprawiającym się ze współmieszkańcami zagrody. Jednak przyczyną takiego zachowania zagrodowego wilka nie są jego wrodzone skłonności, ale fakt, że zwierzę to nie jest genetycznie spokrewnione z resztą sztucznie stworzonego stada. Istotnie, w świadectwach antycznych pojawia się myśl, że wilki mordują się nawzajem — Egipcjanie twierdzili podobno, że gdy wilkom⁶⁷ nie uda się polowanie, zjadają tego spośród siebie, który jest najsłabszy⁶⁸ — jednak starożytni nie trzymali wilków w zagrodach czy menażeriach, by móc zaobserwować ich „tyrańskie” obyczaje i stworzyć polityczną metaforę. Okazuje się, że w rzeczywistości w typo-

⁶⁰ *Anth. Pal.* 9. 252; *Ael. NA* 3.6; *Artem.* 2.12.11 [M. Hammond, autor najnowszego przekładu dzieła Artemidora uważa opis obyczaju za zmyślony („fanciful explanation”): *Artemidorus. The Interpretation of Dreams*, trans. M. Hammond, Oxford 2020: 258].

⁶¹ *Ael. NA* 8.14.

⁶² Zob. *Introduction. The Wolf as a Killing Machine*: Mech, Smith i MacNulty 2015, *passim*.

⁶³ *Ael. NA* 4.3; Timotheus Gazaesus, *De animalibus*: Haupt 1869.

⁶⁴ Steiner 2015, s. 337; cf. Detienne i Svenbro 1979.

⁶⁵ Określanie przywódcy watahy w warunkach naturalnych „samcem alfa” nie jest już adekwatne. L. D. Mech, który ukuł to pojęcie, wycofał się z niego (Mech 1970, Mech 1999).

⁶⁶ Np. *Aesch. Ag.* 1258–1260; *Plat. Phaed.* 82 a; *Arist. Pol.* 1305 a; *Diod. Sic.* 10.29; zob. Catenacci 2012, s. 174–178; Arruzza 2019.

⁶⁷ Według współczesnej systematyki były to szakale, zob. przypis 51.

⁶⁸ *Ael. NA* 7.20.

wej watasze, przez co rozumiemy przynajmniej parę rodziców z potomstwem, wilk sprawuje pieczę najczęściej w zaskakująco mało agresywny sposób, dążąc do tego, by stosunki między członkami jego rodziny były jak najbardziej harmonijne⁶⁹.

Zniekształconemu obrazowi wilczego samca towarzyszy zdeformowana w starożytnych źródłach postać wilczej samicy. Greckie świadectwa właściwie nie tworzą żadnego obrazu wilczycy w roli towarzyszkii wilka, podczas gdy współcześni badacze przypisują jej rolę „matki”, a to ze względu na fakt, że w wilczym stadzie to właśnie ona prowadzi w sprawach związanych z wyborem nory i opieką nad potomstwem⁷⁰. Przekazy rzymskie wprawdzie doceniają wilczycę, ale nie jako partnerkę wilka, tylko jako tę, która porzuciła własny przychówek, by nianńczyć ludzkie niemowlęta.

W literaturze antycznej pojawia się również samotny wilk. Elian podaje, że każdego dorosłego wilka dużych rozmiarów nazywa się *monolykos*⁷¹. Wilk działający w pojedynkę stał się nawet w czasach pohomeryckich⁷² literackim toposem, oznaczającym samotnika, wygnańca i krwiożerczą bestię⁷³, a nie — jak wiadomo ze współczesnych badań — samca udającego się w niebezpieczną drogę, by założyć rodzinę (przebywanie na terytorium innej watahy jest dla samotnego wilka bardzo niebezpieczne, często też jest niedożywiony, ponieważ samodzielnie może polować jedynie na drobną zwierzynę).

WILCZA NORA

Antyczne źródła rzadko wspominają o wilczej norze, przy czym w literaturze greckiej jest ona prawie zupełnie nieobecna. Zastanawiające jest to, że w źródłach o wiele częściej mowa jest o lwim legowisku, kryjówce niedźwiedzia, pieczarze węża, jamie żmii i norze lisa. Wilczą norę autorzy antyczni wspominają tak rzadko jak jamy ryb, maź, jamki i korytarze mrówek lub norę jeża. Prawdopodobnie legowisko wilków, najczęściej umiejscowione w pobliżu wodnych źródeł, pod wykrotami, wiatrołomami, drzewami o gęstych gałęziach czy w jamach położonych przy pniach drzew⁷⁴, nie przyciągało uwagi, ponieważ nie wiązano z nim nic nadzwyczajnego — co innego schronienie „szlachetnego” lwa czy hibernującego niedźwiedzia.

⁶⁹ zob.: Mech 1999; Mech i Boitani 2003; Packard 2003; Mech i Cluff 2010; Bloch i Radinger 2010; Bekoff i Pierce 2009.

⁷⁰ Mech 1999; Packard 2003.

⁷¹ Ael. *NA* 7.47; cf. Aleksander Wielki jako *monolykos*: Plut. *Dem.* 23.

⁷² W *Iliadzie* wilki występują zawsze w liczbie mnogiej jako przeciwwaga dla heroicznie walczącego w pojedynku lwa: Hom. *Il.* 4.471–472, 11.73, 16.156, 16.352; zob. Schnapp-Gourbeillon 1981, s. 50–51; Detienne i Svenbro 1979.

⁷³ Np. Alcaeus 130.16–25 Page; Pind. *Pyth.* 2.84; Apd. 1.9.2; Paus. 2.19.3–4; Luc. *Sat.* 34; topos wilka — samotnika, stanowiącego zaprzeczenie cywilizowanych stosunków był już przedmiotem analizy, zob.: Loraux 1984, s. 207; Buxton 1986, s. 63–64; Anhalt 1993, s. 130–135; Kurke 2011, s. 152.

⁷⁴ Mech 1970, s. 120–121.

Z literatury greckiej dowiadujemy się jedynie, że lisy wrzucają do wilczej nory trującą liście cebulicy⁷⁵. Z paralelnego do rzymskiej legendy o Romulusie i Remusie mitu o arkadyjskiej księżniczce Filonome — matce bliźniąt wykarmionych przez wilczycę, wynika, że zwierzęca nora znajdowała się w pniu dębowego drzewa niedaleko strumienia⁷⁶.

Niewiele więcej wiadomo o norze rzymskiej wilczycy. W przekazach pojawiają się trzy elementy krajobrazu: grotta na zboczu Palatynu zwana Luperkal, źródło w niej bijące oraz ocieniający ją figowiec. Miejsce znajdowało się nieopodal rzeki⁷⁷. W rzymskiej sztuce rysunek samej grotty pojawia się rzadko⁷⁸, jednak wilczyca, zamiast karmić niemowlęta w legowisku w pozycji leżącej, tak jak to prawidłowo przedstawia Elian⁷⁹, sama często przybiera łukowaty kształt sugerujący norę, zatem mamy tu do czynienia najpewniej z wizualnym skrótem.

ROZRÓD WILKÓW I ODCHÓW MŁODYCH

Rodzącą wilczycą i wilczętami antyczni pisarze interesowali się w większym stopniu niż samą norą. Arystoteles prawidłowo dostrzegł podobieństwo między brzemiennością wilczycy i suki, twierdząc, że ciąża obu samic trwa tyle samo i obie wydają na świat tyle samo młodych. Filozof przytacza doskonale znany w greckim świecie pogląd o wilczycach, które kopulują tylko w jednej porze roku i następnie w tej samej porze roku wydają na świat młode. Współcześni badacze także zapewniają, że wilcza ruja ma miejsce raz w roku, a okres wilczych godów przypada na przełom zimy i wiosny. Starożytne wilczęta⁸⁰ miały rodzić się tylko na początku lata, co jest poprawną obserwacją, ponieważ w istocie wilczyce wydają na świat potomstwo na przełomie maja i czerwca. Arystoteles odnosi się również do rozpowszechnionej opinii, że porody wilczyc ograniczone są czasowo do dwunastu określonych dni w roku — stwierdza, że dotąd nie zaobserwowano, czy rzeczywiście w tym samym czasie wilczyce zachodzą w ciążę. Wątpi jednak w próbę wyjaśnienia regularności porodów mitem o Latonii⁸¹, która przez dwanaście dni w postaci wilczycy uciekała przed gniewem Hery zanim dotarła na Delos. Z *Historia animalium* można dowiedzieć się również o innym funkcjonującym wyobrażeniu, zdaniem Arystotelesa fałszywym, a mianowicie, że wilczyca rodzi tylko raz w życiu, a by temu ponownie

⁷⁵ Arist. *HA* 609 b; cf. Ael. *NA* 1.36; stosunki między wilkami a lisami nie są wcale skrajnie wrogie, choć zdarza się, że wilki zabijają lisy jako konkurentów, jednak ich nie konsumują, zob. Mech 1970.

⁷⁶ Ps.- Plut. *Para min.* 36 (*Mor.* 314 e); Zopyrus Byzantius: *FHGr.* M. IV 531.

⁷⁷ Np. Dion. *Hal.* 1.79; Liv. 1.4.6–7; Ov. *Fast.* 2.408–409; Plut. *De fort. Rom.* 8 (*Mor.* 320 c); Plut. *Rom.* 4.

⁷⁸ Np. Campanarelief, Staatliche Museen zu Berlin, Antikensammlung TC 8489.

⁷⁹ Ael. *NA* 5.50 (II).

⁸⁰ Elian podaje, że istniało odrębne określenie na wilczęta: *lykideis* bądź *skylakes*: Ael. *NA* 7.47; zob. Kaczyńska 2018, s. 35.

⁸¹ Latona jako wilczyca uciekająca przed Herą na Delos: Arist. *HA* 580 a; cf. Antig. 56; Ael. *NA* 4.4.

zaprzeczyć, „ojciec zoologii” w *De generatione animalium* dowodzi, że wilk wydaje na świat liczne potomstwo, ponieważ jest zwierzęciem palczastym⁸².

Opowieść o dwunastu dniach przeznaczonych brzemiennym wilczycom jest chyba najpopularniejszą antyczną opowieścią dotyczącą tego zwierzęcia w kontekście przyrodniczym. Dzięki Plutarchowi przechowało się jeszcze paralelne wyobrażenie związane z narodzinami wilków, opisane podobno w zaginionej pracy Antypatra o zwierzętach, z którego wynika, że wilki pojawiają się na świecie wtedy, gdy drzewa rodzące orzechy i żołądzie zrzucają kwiaty. Wilczyce spożywają te kwiaty, a wówczas ich łona się otwierają. Gdy ten warunek nie zostanie spełniony, wilczęta nie mogą się narodzić. Konsekwentnie tam, gdzie nie ma drzew orzechowych i dębów, brakuje wilków⁸³. Jak zauważył Richard Buxton i co znajduje potwierdzenie w badaniach przyrodniczych, to całkiem logiczna konstatacja, za którą stoi następujący ciąg myślowy: przy obfитоści orzechów i żołądzi rodzą się zwierzęta stanowiące pokarm wilków, a to znów warunkuje narodziny wilczego potomstwa⁸⁴.

O wilczym przychówku w źródłach antycznych mowa jest zdecydowanie rzadziej niż o przychówku lwów i innych dzikich zwierząt. W bajkach Ezopa pasterz próbuje udomowić wilczy miot, a ślepiec rozpoznać po kształcie przyniesione mu wilczęta. W *Bachantkach* Eurypidesa menady karmią wilczęta własnym mlekiem. Autor anonimowego epigramu i Teokryt udzielają przestrogi, że przysposabianie wilków grozi pożarciem opiekuna, gdy te dorosną⁸⁵.

W źródłach antycznych pojawiają się informacje o karmieniu wilcząt przez ich wilcze matki oraz ojców. W romansie Longosa wilczyca porwya owce, ponieważ potrzebuje pokarmu dla szczeniąt⁸⁶. Filostratos pisze, że gdy wilczyca pilnuje potomstwa, to samiec przynosi jej pożywienie⁸⁷, co jest jak najbardziej prawidłową obserwacją, gdyż przychówkiem faktycznie zajmują się oboje rodzice — wilk przynosi pokarm towarzyszące unieruchomionej w norze i karmiącej szczenięta mlekiem⁸⁸.

Grecy i Rzymianie wiedzieli również, że wilczęta rodzą się ślepe⁸⁹.

Wreszcie opis Owidiusza dowodzi, że w starożytności musiano widzieć wilczycę, która własnym ogonem zabawia potomstwo i liże ciała szczeniąt, tak bowiem, jak prawdziwa wilczyca, *Lupa Romana* postąpiła z bliźniętami⁹⁰.

⁸² Arist. *HA* 580 a; cf. Arist. *GA* 771 a; Antig. 56; Ael. *NA* 4.4.

⁸³ Plut. *Quaest. Nat.* 38.

⁸⁴ R. Buxton 1987, s. 65.

⁸⁵ Aesop. 37, 209, 267, 366 Perry; Eur. *Bacch.* 700; Theocr. *Id.* 5.38; *Anth. Pal.* 9. 47.

⁸⁶ Longus 1.11.

⁸⁷ Phil. *VA* 2.14.

⁸⁸ Vide PACKARD 2003, s. 47–51.

⁸⁹ Arist. *GA* 742 a, 774 b; Plin. *NH* 10.83.

⁹⁰ Ov. *Fast.* 2.416–417.

ZWYCZAJE ŻYWIENIOWE WILKÓW

Mięsożerność wilków pozostawała w starożytności poza dyskusją, tak dalece, że przypisywano im niemożność spożywania roślin. Fałszywie sądzono, że te zwierzęta nie tykają nigdy roślinnego pokarmu, za wyjątkiem sytuacji, gdy zachorują — wówczas szukają ratunku w przeczyszczających ziołach⁹¹.

Z lektury zarówno greckich, jak i rzymskich świadectw można odnieść wrażenie, że starożytne wilki konsumowały przede wszystkim zwierzęta należące do człowieka. Zasadniczo badacze są zgodni, że we współczesnej Europie ofiarami wilków padają przede wszystkim zwierzęta należące do rodziny *Cervidae*: jelenie, łosie i sarny⁹². Z opisów greckich i rzymskich autorów wynika natomiast, że wilki najchętniej jadły owce, byki, krowy, kozy i osły⁹³, w związku z czym wilcze polowanie kwalifikowano jako napad z kradzieżą⁹⁴. Jagnię nawet zdaje się być starożytnym wilczym przysmakiem, jak bowiem pisze Platon — wilk kocha to zwierzę⁹⁵ (pomimo tego, uważano, że mięso owcy zagryzionej przez wilka zyskuje nienaturalny smak, a w wełnie ofiary lęgnie się robactwo⁹⁶). W literaturze greckiej i rzymskiej zachował się ogrom informacji o wilkach atakujących trzody, w szczególności rozszarpujących owce i ich przychówek⁹⁷. Pausaniasz pisze, że w okolicach Sykionu wilki tak często napadały na gospodarstwa, że tamtejsze owce nie miały przychówku⁹⁸. Stacjusz opisał wilki, które zbierają się nocą, by w gromadzie urządzić napaści na obory⁹⁹.

Skojarzenie wilka z jeleniem wydaje się być w literaturze greckiej i rzymskiej zdecydowanie słabsze niżli wilka z owcą. Wymieniając zwierzęta pozostające z wilkiem we wrogich stosunkach, Arystoteles nie wskazuje jeleni, a wymienia osła, byka i lisa, gdyż — jak tłumaczy filozof — będąc zwierzęciem mięsożernym wilk atakuje właśnie te czworonogi¹⁰⁰. W *De natura animalium* Eliana nie ma żadnej anegdoty o wilku zabijającym jelenia, który powinien stanowić przecież główny wilczy pokarm, za to autor opowiada, jak wilki walczą z bykiem, atakują osła, cielę i przed-

⁹¹ Arist. *HA* 594 a.

⁹² Vide MERIGGI, ROSA, BRANGI, MATTEUCCI 1991, s. 148 (z bibliografią); OKARMA 1995, s. 335–386.

⁹³ Vide KELLER 1909, s. 87.

⁹⁴ Xen. *Hipparch.* 4.19–20; cf. wilk — złodziej: Aristoph. *Nu.* 351–352; Plb. 16.24.

⁹⁵ Plat. *Phdr.* 241d.

⁹⁶ Vide Plut. *Quaest. Conv.* 2.9 (*Mor.* 642 b c); Pl. *NH* 11.39.

⁹⁷ Na przykład Hom. *Il.* 16.352; Aesch. *Supp.* 351; Aristoph. *Pax* 1075–1076, 1113; Hdt. 4.149; Xen. *Mem.* 2.7.14; 2.9.2; Xen. *Cyrop.* 8.3.41; Plut. *Pyrrh.* 32; Apd. 1.9.2; Cic. *Phil.* 3.11.27; Varro, *De re rust.* 2.4.5, 2.9.1–2, 3.12.3; Ov. *Met.* 5.627; Hor. *Carm.* 3.18.13; Verg. *Georg.* 4.435; Sil. It. *Pun.* 6.331; Stat. *Theb.* 3.46, 4.364, 5.166, 9.116, 10.43; Petron. 62; Pl. *NH* 11.39; Plut. *De soll. anim.* 24 (*Mor.* 976 d); Apul. *Met.* 4.4, 7.22; Paus. 2.9.7; 7.12.2; Luc. *Dial. deor.* 4.2; Ps.-Luc. *Onos* 33; Diog. Laert. 6.5.92.

⁹⁸ Paus. 2.9.7.

⁹⁹ Stat. *Theb.* 10.43.

¹⁰⁰ Arist. *HA* 609 b.

stawiciela własnego gatunku¹⁰¹. Właściwie brakuje literackich scen, przedstawiających leśne łowy watahy lub ich efekty, takich jak ta z *Iliady*: widać drapieżne, chciwe żeru, zuchwałe zwierzęta, które właśnie rozszarpały wielkiego rogatego jelenia, co znać po ich ociekających krwią paszczach, a teraz obżarte biegną do strumienia, by cienkimi językami chłeptać wodę, wymiotując skrzepłą posoką¹⁰². Dodajmy, że obżartego wilka, który w naturze jest zdolny pożreć nawet 9–10 kg mięsa¹⁰³, sportretował jeszcze Elian, najpewniej wzorując się na Homerze, choć z pominięciem jelenia w roli ofiary: rozdęty brzuch, spuchnięty język, pysk niezdolny do otwarcia¹⁰⁴.

Jednocześnie z lakonicznie ujętych w źródłach informacji wynika, że Grecy i Rzymianie doskonale wiedzieli, że wilki polują na jelenie i łanie, a te ostatnie ratują się przed drapieżnikiem rodząc nawet przy drogach¹⁰⁵. W sztuce greckiej odnaleźć można sceny polowania wilków na jelenie, np. dwa wilki ścigające jelenia lub jeleni między wilkami¹⁰⁶.

Trzeba jednakowoż wyraźnie zaznaczyć, że wilki z dużą łatwością adaptują się do warunków lokalnych, a dodatkowo ich dieta ma charakter sezonowy¹⁰⁷. Interesujące w kontekście niniejszych rozważań badanie przeprowadzone w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku w Grecji dowiodło, że drapieżniki posilały się głównie kozami, owcami, świniami i krowami oraz roślinami¹⁰⁸. Podobnie w północnych rejonach współczesnych Włoch drapieżniki przyjęły jeszcze bardziej odmienną od tradycyjnej hierarchię żywieniową: owoce (!), zwierzęta hodowlane i dziki. Owoce (*Rosaceae*) spożywały zimą i wiosną, zwierzęta hodowlane głównie latem, a dziki przez cały rok¹⁰⁹. Współczesne greckie wilki — jak sądzą badacze — zostały zmuszone do zmiany żywieniowych zwyczajów z powodu niedoboru wielkich dzikich roślinożerców¹¹⁰. W starożytnym materiale zooarcheologicznym jeleni szlachetny (*Cervus elaphus* L. 1758) przewyższa liczbą pozostałości po innych dzikich zwierzętach, co oznacza nie tylko, że był najchętniej łowiony i konsumowany, ale należał do najbardziej pospolitych zwierząt świata grecko-rzymskiego¹¹¹. Jednak opisane

¹⁰¹ Ael. *NA* 1.36; 5.19; 7.20; 8.6; 8.14.

¹⁰² Hom. *Il.* 16.156–163.

¹⁰³ KUŹNIEWICZ 2014, s. 64.

¹⁰⁴ Ael. *NA* 4.15.

¹⁰⁵ Na przykład Arist. *HA* 611 a; cf. Eur. *Hec.* 90; Antig. 29; Liv. 10.27.8–9; Ov. *Met.* 11.772; Hor. *Carm.* 4.4.50.

¹⁰⁶ Amfory: 575–550 r. p.n.e., British Museum 1888, 0208. 49, *CVA British Museum* 8 Pl. GB 568.2; 580–560 r. p.n.e., British Museum 1888, 0208. 54. B, *CVA British Museum* 8 Pl. GB 568, 1.

¹⁰⁷ Vide PETERSON, CIUCCI 2003, s. 106–112.

¹⁰⁸ PAPAGEORGIOU, VLACHOS, SFOUGARIS, TSACHALIDIS 1994, s. 411–416.

¹⁰⁹ MERIGGI, ROSA, BRANGI, MATTEUCCI 1991, s. 141–151.

¹¹⁰ PAPAGEORGIOU, VLACHOS, SFOUGARIS, TSACHALIDIS 1994, s. 414.

¹¹¹ MACKINNON 2014, s. 160–161; KITCHELL 2014, s. 44–46, s.v. *deer*; LEWIS, LLEWELLYN-JONES 2018, s. 296–297; populacja saren (*Capreolus capreolus*) była za to o wiele mniejsza niż populacja jelenia. Łoś oczywiście nie występował w Grecji i Rzymie, a termin *alkē* (*alce*) oznaczał jelenia.

w źródłach antycznych zachowanie wilków można wytłumaczyć w prostszy sposób, niżli odwołując się do konieczności odwrócenia wilczej hierarchii żywieniowej — należy się zastanowić, czy wilk posilający się głównie zwierzętami hodowanymi nie jest wyolbrzymioną reprezentacją literacką, wynikającą z faktu że atak drapieżnika na zwierzęta gospodarskie był o wiele istotniejszym i zauważalnym zjawiskiem niż zjedzenie przez drapieżnika jelenia w lesie. Jak już wspomniano, Grecy i Rzymianie nie prowadzili konsekwentnych obserwacji życia watahy w lesie.

Podobnie można by pomyśleć, że w starożytności wilki zdecydowanie chętniej niż współcześnie rozszarpały ludzi. Trudno odmówić logiki stwierdzeniu Arystotelesa, który pisał, że wilki poruszające się w pojedynkę o wiele częściej atakują człowieka niż te, które polują grupowo¹¹², ponieważ samotny i zmuszony głodem wilk, niezdolny do polowania na większą zdobycz, może rzeczywiście przypuścić atak na człowieka. Ksenofont wspomina o starych jeńcach wojennych ciągnących za armią jako potencjalnych ofiarach wilków¹¹³. Pauzaniusz wprawdzie wskazuje okolicę Trojzeny jako miejsce pustoszone przez dużą lokalną populację wilków, ale nie informuje, czy drapieżniki te atakowały ludzi¹¹⁴. Autor pisze również o zakleszczonym w drzewie Milonie z Krotony, najpewniej rozszarpanym przez te dzikie bestie grasujące w pobliżu¹¹⁵.

Jednakże wilk rozszarpujący człowieka jest w szczególności obrazem z rzymskiej cywilizacji. Bestie wielokrotnie, najczęściej nocą, wpadały przez bramy miejskie i rozszarpały ludzi, czasem wielu naraz¹¹⁶. Najbardziej brutalny atak przypuścił wilk na obóz Marka Antoniusza, gdzie o świcie znaleziono żołnierza, po którym została tylko martwa twarz¹¹⁷. Zauważyć należy, że w przypadku ataku dzikich bestii na ludzi antyczni autorzy nie zastanawiali się nad losem ranionych kłami czy rozszarpanych, ale postrzegali ów akt w kategoriach znaku dla społeczności. Upodobania antycznych wilków czy raczej wyobrażenie o nich najlepiej oddaje stwierdzenie Eliana, że nażarty wilk jest łagodny wobec człowieka i zwierząt¹¹⁸. Zwróćmy uwagę, że autor *De natura animalium* wymienia człowieka jako potencjalną ofiarę drapieżnika w pierwszej kolejności, choć być może Elian chciał jedynie powiedzieć, że głodny wilk może zaatakować pasterza jako strażnika trzody, by mieć do niej dostęp, ale nie traktuje go jako potencjalnej stawy.

Najpełniejszy obraz zagrożenia napaścią bestii na podróżnych przemierzających ostępy górskie i tereny zalesione przedstawił Apulejusz, strasząc swojego potencjalnego czytelnika wilkami o nienaturalnych, obciążonych cielskach, włóczącymi

¹¹² Arist. *HA* 594 a.

¹¹³ Xen. *Ages.* 1.22.

¹¹⁴ Paus. 2.31.4; 6.14.8.

¹¹⁵ Paus. 6.14.8.

¹¹⁶ Np. Liv. 21.46.2; 27.37.3; 32.29.2; App. *BC* 5.79; Cass. Dio 48.46.3; Obseq. 27a.

¹¹⁷ App. *BC* 5.79.

¹¹⁸ Ael. *NA* 4.15.

się za żerem i zostawiającymi na drodze niedogryzione ciała ludzkie¹¹⁹. Owe wynaturzone wilki wydają się całkiem wiarygodne, gdyż człowiek może stać się ofiarą przede wszystkich chorych, zdesperowanych, bezzębnych zwierząt. Wnioski płynące z zakrojonych na szeroką skalę badań przeprowadzonych kilkanaście lat temu, a dotyczących odnotowanych w świadectwach ataków z ostatnich kilku wieków w Europie, Azji i Ameryce Północnej wskazują, że niesprowokowane ataki zdrowych wilków na ludzi należą do rzadkości, ponieważ zwierzę nie uważa człowieka za potencjalną ofiarę¹²⁰.

WILCZA KOMUNIKACJA

W starożytności wierzono, najzupełniej niesłusznie, że wilk ze względu na budowę kręgów szyjnych nie może odwrócić głowy i musi zawsze patrzeć przed siebie¹²¹. Trudno powiedzieć, jak silna była to wiara, gdyż rzymską wilczycę widzimy częstokroć z odwróconą głową, gdy podpatruje bliźnięta schowane pod jej tułowiem. Powodem nieporozumienia mógł być fakt, że wilk prezentując postawę dominującą nieruchomieje, prostując szyję.

Prawidłowo za to przypisano antycznemu wilkowi zdolność widzenia w ciemności¹²². W źródłach greckich i rzymskich znajdują się interesujące informacje dotyczące wilczych oczu, których spojrzenia najwyraźniej się obawiano, przypisując mu patogeniczny wpływ na człowieka. Platon czyni aluzję do przesądu głoszącego, że ten, kogo ujrzy bestia, zanim ten ją dostrzeże, utraci głos¹²³. Pliniusz opisuje funkcjonujące w Italii analogiczne wyobrażenie, dodając do ryzyka pozbawienia głosu, informację o nawet śmiertelnym w skutkach spojrzeniu wilka¹²⁴. Oczywiście to fałszywe mniemanie należy rozpatrywać w kategoriach antycznej wiary w nadzwyczajne umiejętności przypisywane zwierzętom, jednak sama obserwacja, że wilk dostrzega człowieka zanim ten go zobaczy, znajduje potwierdzenie w faktach. Oczywiście byłoby wielkim nadużyciem przypisywanie starożytnym współczesnej wiedzy, że wilczy mózg przetwarza obrazy szybciej niż umysł ludzki, a ponadto, że zwierzę posiada zdolność peryferyjnego widzenia, błyskawicznego dostrzegania ruchu i szerokie pole widzenia w zakresie 260 stopni¹²⁵. Nie jest natomiast wykluczone, że Grecy i Rzymianie zdawali sobie sprawę z faktu, że patrzenie wprost w wilczym kodzie wizualnym jest wyrazem dominacji, a nawet prowokacji do walki, podobnie

¹¹⁹ Apul. *Met.* 8.15–16.

¹²⁰ Ludzi atakują wilki stare, chore, wściekle, karmione przez ludzi, a także zdziczałe psy mylone z wilkami, vide LINNELL, ANDERSEN, ANDERSONE, BALCIAUSKAS 2002.

¹²¹ Arist. *PA* 686 a; Ael. *NA* 10.26.

¹²² Ael. *NA* 10.26.

¹²³ Plat. *Rep.* 336 d; cf. Theocr. *Id.* 14.22; vide PAPPAS 2008, s. 99–100; Wilczy wzrok i milczenie: PISANO 2011, szczególnie s. 87–88; wilki zaczarowujące psy: Plat. *Leg.* 906 e.

¹²⁴ Plin. *NH* 8.34; cf. Hor. *Carm.* 3.27.3; Verg. *Ecl.* 9.53–54; Serv. ad *Ecl.* 9.54; Sol. *Mir.* 2.35.

¹²⁵ HARRINGTON, ASA 2003, s. 66–103.

jak unikanie wzroku oznacza podporządkowanie — ta obserwacja mogła wywoływać strach przed spojrzaniem wilka próbującego narzucić człowiekowi swoją wolę¹²⁶.

Kolejny problem — wycie, ujawnia raczej brak antycznego zrozumienia dla wilczych obyczajów. O naturalnym wilczym skowycie starożytni autorzy, zwłaszcza rzymscy, pisali rzadko. W zachowanych źródłach literackich wilki częściej komunikują się głosowo z ludźmi niż między sobą, a ich słyszalny w rzymskich miastach czy w pobliżu gospodarstw nocny skowyt to bardzo popularny omen¹²⁷. Rzadziej wilcze wycie zwiastowało zmianę pogody na burzową¹²⁸. Z drugiej strony, można przyjąć odmienną interpretację — antyczni autorzy dobrze wiedzieli, że wycie to część systemu wilczej komunikacji, ale dokumentowali jedynie okoliczności, w których zwierzęta rzekomo wyły na ludzkie potrzeby. Wilk triumfalnie wyjący nad owcą w dziele Nonnosa¹²⁹ to raczej wynik antropomorfizacji zwierzęcia niżli owoc wiedzy przyrodniczej, choć w istocie zwierzęta wyją, nie tylko mobilizując się do polowania i przypominając o swojej obecności na terytorium, lecz także fetując sukces łowiecki.

*

Powyższe rozważania na temat możliwości zastosowania dorobku etologicznego do analizy antycznych świadectw dotyczących wilczych obyczajów nie roszczą sobie w żadnym razie pretensji do całościowego opracowania problemu. Zamyśłem autora było jedynie podjęcie próby sprawdzenia, czy nowe propozycje badawcze mogą znaleźć zastosowanie na gruncie historii starożytnej, a precyzując — czy udokumentowane przed wieloma wiekami świadectwa życia zwierząt, ich fizycznego stanu i charakterystycznego zachowania można weryfikować wynikami obserwacji prowadzonych na ich współczesnych potomkach. Ogólna konkluzja brzmi pozytywnie, jakkolwiek pozostają liczne pytania i wątpliwości dotyczące metodologii takich badań. Biorąc jednak pod uwagę, że w starożytności dwa światy — ludzi i zwierząt były sobie bardzo bliskie, wydaje się, że samo postawienie problemu posiada pewną wartość naukową.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

ANHALT 1993 = E. Katz Anhalt, *Solon the Singer. Politics and Poetics*, Lanham 1993

ARRUZZA 2019 = C. Arruzza, *A Wolf in the City. Tyranny and the Tyrant in Plato's Republic*, Oxford 2019

BARATAY 2012a = É. Baratay, *Pour une histoire éthologique et une éthologie historique „Études rurales”*, CLXXXIX, 2012, s. 91–106

¹²⁶ HARRINGTON, ASA 2003, s. 90.

¹²⁷ Naturalny wilczy skowyt, a nawet dobroczynny: np. *Hymn. Hom.* 14.4; Paus. 10.6.2; złowieszcze wycie wilków: *Ov. Met.* 5.627; *Verg. Aen.* 7.18; *Verg. Georg.* 1.486; Val. Flac. 8.456; Sil. It. *Pun.* 7.129; Cass. Dio 55.1.5; Amm. Marc. 31.1.2; przykład zakradania się wilków w ciszy: *Ov. Met.* 14.778.

¹²⁸ Theophr. *De sign.* 2. 46; cf. Arat. *Phaen.* 1124–1131.

¹²⁹ Nonn. *Dionys.* 41. 193–194.

- BARATAY 2012b = É. Baratay, *Le Point de vue animal. Une autre version de l'histoire*, Paris 2012 (wyd. polskie: É. Baratay, *Zwierzęcy punkt widzenia. Inna wersja historii*, Gdańsk 2014)
- BARATAY 2013 = É. Baratay, *Bêtes des tranchées. Des vécus oubliés*, Paris (wyd. polskie: *Zwierzęta w okopach. Zapomniane historie*, Gdańsk 2017)
- BARATAY 2015 = É. Baratay, *Building an Animal History*, w: *French Thinking about Animals*, red. L. Mackenzie, S. Posthumus, Michigan 2015, s. 3–14
- BARATAY 2017 = É. Baratay, *Constructing an Animal History*, w: *Rethinking Nature. Challenging Disciplinary Boundaries*, red. A. Chonē, I. Hajek, P. Hamman, New York 2017, s. 232–242
- BARCZ 2016 = A. Barcz, *I zwierzęta mają historię... O książce Érica Barataya*, „Zoophilologica. Polish Journal of Animals Studies”, I, 2016, s. 309–316
- BECK, FABRE 2010 = C. Beck, É. Fabre, *Interroger le loup historique? Entre la biologie et l'histoire: Un dialogue interdisciplinaire*, w: *Repenser le sauvage grâce au retour du loup. Les sciences humaines réinterrogées*, red. J.-M. Moriceau, M. Philippe, Caen 2010, s. 13–21
- BECK, FABRE 2012 = C. Beck, É. Fabre, *L'animal, l'histoire et l'histoire naturelle. Un mariage à trois est-il possible?* „Études rurales”, CLXXXIX, 2012, s. 107–119
- BEKOFF 2004 = *Encyclopedia of Animal Behavior*, red. M. Bekoff, t. I–III, Westport 2004
- BEKOFF, PIERCE 2009 = M. Bekoff, J. Pierce, *Wild Justice. The Moral Lives of Animals*, Chicago–London 2009 (wyd. polskie: M. Bekoff, J. Pierce, *Dzika sprawiedliwość. Moralne życie zwierząt*, Kraków 2018)
- BLOCH, RADINGER 2010 = G. Bloch, E.H. Radinger, *Wölfisch für Hundehalter. Von Alpha, Dominanz und anderen populären Irrtümern*, Stuttgart 2010
- BODSON 1978 = L. Bodson, *Hiera zoia: Contribution à l'étude de la place de l'animal dans la religion grecque ancienne*, Bruxelles 1978
- BODSON 2014 = L. Bodson, *Zoological Knowledge in Ancient Greece and Rome*, w: *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life*, red. G.L. Campbell, Oxford 2014
- BUXTON 1987 = R. Buxton, *Wolves and Werewolves in Greek Thought*, w: *Interpretation of Greek Mythology*, red. J. Bremmer, New York 1987, s. 60–79 (przedruk: R. Buxton, *Myths and Tragedies in their Ancient Greek Contexts*, Oxford 2013, s. 33–52)
- CALDER 2011 = L. Calder, *Cruelty and sentimentality: Greek attitudes to animals, 600–300 BC*, Oxford 2011
- CATENACCI 2012 = C. Catenacci, *Il tiranno e l'eroe. Storia e mito nella Grecia antica*, Rome 2012
- DELORT 1984 = R. Delort, *Les Animaux ont une histoire*, Paris 1984
- DETIENNE, SVENBRO 1979 = M. Detienne, J. Svenbro, *Les loups au festin ou la Cité impossible*, w: *La cuisine du sacrifice en pays grec*, red. M. Detienne, J.-P. Vernant, Paris 1979, s. 215–237
- DIERAUER 1977 = U. Dierauer, *Tier und Mensch im Denken der Antike. Studien zur Tierpsychologie, Anthropologie und Ethik*, Amsterdam 1977
- DONALSON 2006 = M.D. Donalson, *The History of the Wolf in Western Civilization. From Antiquity to the Middle Ages*, New York 2006

- DYROFF 1897 = A. Dyroff, *Die Tierpsychologie des Plutarchos von Chaironeia*, Würzburg 1897
- FRANK 1987 = H. Frank, *Introduction*, w: *Man and Wolf. Advances, Issues and Problems in Captive Wolf Research*, ed. H. Frank, Dordrecht–Boston–Lancaster 1987, s. 1–8
- GORDON 2015 = R. Gordon, *Good to Think: Wolves and Werewolves in the Graeco-Roman World*, w: *Werewolves Histories*, red. W. de Blécourt, Basingstoke 2015, s. 25–60
- HAUPT 1869 = M. Haupt, *Excerpta ex Timothei Gazaei Libris de Animalibus*, „Hermes”, III, 1869
- HARRINGTON, ASA 2003 = F.H. Harrington, Ch.S. Asa, *Wolf Communication*, w *Wolves: Behavior, Ecology, and Conservation*, red. L.D. Mech, L. Boitani, Chicago 2003, s. 66–103
- HOUGHTON 1915 = H.P. Houghton, *Moral Significance of Animals as Indicated in Greek Proverbs*, Amherest (Mass.) 1915
- HUGHES 2014 = J.D. Hughes, *Environmental Problems of the Greeks and Romans. Ecology in the Ancient Mediterranean*, Baltimore 2014
- IMMELMANN, BEER 1989 = K. Immelmann, C. Beer, *A Dictionary of Ethology*, Cambridge MA 1989
- JAROSZUK 2014 = A. Jaroszuk, *Podobieństwa i różnice. Badania historyczne nad zwierzętami a animal studies*, „Przegląd Humanistyczny”, LVIII, 2014, 1, s. 27–33
- KACZYŃSKA 2018 = E. Kaczyńska, *Klaudiusz Elian o nazwach młodych zwierząt (De Natura animalium VII 47)*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae”, XXVIII, 2018, 1, s. 33–48
- KELLER 1909 = O. Keller, *Die Antike Tierwelt*, t. I, Leipzig 1909
- KITCHELL 2014 = K.F. Kittell Jr., *Animals in the Ancient World from A to Z*, London–New York 2014
- KONECKI 2007 = K.T. Konecki, *Pets of Konrad Lorenz. Theorizing in the Social World of Pet Owners*, „Qualitative Sociology Review”, III, 2007, s. 110–127
- KURKE 2011 = L. Kurke, *Aesopic Conversations: Popular Tradition, Cultural Dialogue, and the Invention of Greek Prose*, Princeton 2011
- KUŹNIEWICZ 2014 = J. Kuźniewicz, D. Gulda, *Behawioryzm psowatych*, Bydgoszcz 2014
- LACAPRA 2009 = D. LaCapra, *History and Its Limits: Human, Animal, Violence*, Ithaca–New York 2009
- LACAPRA 2018 = D. LaCapra, *Understanding the Others. Peoples, Animals, Pasts*, Ithaca–London 2018
- LEWIS, LLEWELLYN-JONES 2018 = S. Lewis, L. Llewellyn-Jones, *The Culture of Animals in Antiquity. A Sourcebook with Commentaries*, New York 2018
- LINNELL, ANDERSEN, ANDERSONE, BALCIAUSKAS 2002 = J.D.C. Linnell, R. Andersen, Z. Andersone, L. Balciauskas at al., *The Fear of Wolves: A Review of Wolf Attacks on Humans*, NINA 731, Trondheim 2002, s. 1–65
- LONG 2015 = Ch.P. Long, *Who Let the Dogs Out? Tracking the Philosophical Life among the Wolves and Dogs of the Republic*, w: *Plato's Animals. Gadflies, Horses, Swans, and Other Philosophical Beasts*, red. J. Bell, M. Naas, Bloomington 2015, s. 131–146
- LORAUX 1984 = N. Loraux, *Solon au milieu de la lice*, w: *Aux origines de l'Hellénisme: La Crète, et la Grèce. Hommage à Henri van Effenterre*, Paris 1984, s. 199–214

- LORENZ 1949 = K. Lorenz, *So kam der Mensch auf den Hund*, Wien 1949 (wyd. polskie: K. Lorenz, *I tak człowiek trafił na psa*, Warszawa 1976)
- LORENZ 2013 = G. Lorenz, *Tiere im Leben der alten Kulturen. Schriftlose Kulturen, Alter Orient, Ägypten, Griechenland und Rom*, Innsbruck 2013
- MACKINNON 2014 = M. Mackinnon, *Fauna of the Ancient Mediterranean World*, w: G. L. Campbell, *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life*, Oxford 2014, s. 156–179
- MAINOLDI 1984 = C. Mainoldi, *L'Image du loup et du chien dans la Grèce ancienne d'Homère à Platon*, Paris 1984
- MAIR 1928 = A.W. Mair, *Introduction to Oppian. Zoology before Oppian*, w: *Oppian, Colluthus, Tryphiodorus*, red. A. W. Mair, Cambridge MA 1928, s. XXIII–XXXI
- MALINOWSKI 2003 = G. Malinowski, *Zwierzęta świata antycznego. Studia nad Geografią Strabona*, Wrocław 2003
- MARCINKOWSKI 2001 = A. Marcinkowski, *Le loup et les Grecs*, „Ancient Society”, XXXI, 2001, s. 1–26
- MECH 1966 = D.L. Mech, *The Wolves of Isle Royale*, U.S. Government Printing Office, 1966
- MECH 1970 = L.D. Mech, *The Wolf. The Ecology and Behavior of an Endangered Species*, New York 1970
- MECH 1991 = D.L. Mech, *The Way of the Wolf*, Vancouver 1991
- MECH, ADAMS, MEIER, BURCH, DALE 1998 = D.L. Mech, L.G. Adams, T.J. Meier, J.W. Burch, B.W. Dale, *The Wolves of Denali*, Minneapolis 1998
- MECH 1999 = L.D. Mech, *Alpha Status, Dominance, and Division of Labor in Wolf Pack*, „Canadian Journal of Zoology”, LXXVII, 1999, s. 1196–1203
- MECH, BOITANI 2003 = *Wolves: Behavior, Ecology, and Conservation*, red. L.D. Mech, L. Boitani, Chicago 2003
- MECH, BOITANI 2003 = L.D. Mech, L. Boitani, *Wolf Social Ecology*, w: *Wolves: Behavior, Ecology, and Conservation*, red. L.D. Mech, L. Boitani, Chicago 2003
- MECH, CLUFF 2010 = L.D. Mech, H.D. Cluff, *Prolonged Intensive Dominance Behavior Between Gray Wolves, Canis lupus*, „Canadian Field-Naturalists”, 124, 2010, s. 215–218
- MECH, SMITH, MACNULTY 2015 = L.D. Mech, D.W. Smith, D.R. MacNulty, *Wolves on the Hunt: The Behavior of Wolves Hunting Wild Prey*, Chicago–London 2015
- MERIGGI, ROSA, BRANGI, MATTEUCCI 1991 = A. Meriggi, P. Rosa, A. Brangi, C. Matteucci, *Habitat Use and Diet of the Wolf in Northern Italy*, „Acta Theriologica”, 36, 1991, s. 141–151
- MILLETT 2011 = P. Millett, *The World of Aesop*, w: *Ratio et res ipsa. Classical Essays Presented by Former Pupils to James Diggle on His Retirement*, red. P. Millett, S.P. Oakley, R.J.E. Thompson, Cambridge 2011, s. 183–205
- MITCHELL, THOMPSON, MILES 1997 = *Anthropomorphism, Anecdotes, and Animals*, red. R.W. Mitchell, N.S. Thompson, H. L. Miles, New York 1997
- MORICEAU 2007 = J.-M. Moriceau, *Histoire du méchant loup. 3000 attaques sur l'homme en France. XVe–XXe siècle*, Paris 2007
- NEWMYER 2006 = S.T. Newmyer, *Animals, Rights and Reason in Plutarch and Modern Ethics*, New York–London 2006

- OKARMA 1995 = H. Okarma, *The Trophic Ecology of Wolves and their Predatory Role in Ungulate Communities of Forest Ecosystem in Europe*, „Acta Theriologica”, XL, 1995, s. 335–386
- PACKARD 2003 = J.M. Packard, *Wolf Behavior: Reproductive, Social, and Intelligent*, w: *Wolves: Behavior, Ecology, and Conservation*, red. L.D. Mech, L. Boitani, Chicago 2003, s. 35–65
- PAPAGEORGIU, VLACHOS, SFOUGARIS, TSACHALIDIS 1994 = N. Papageorgiou, Ch. Vlachos, A. Sfougaris, S. Tsachalidis, *Status and Diet of Wolves in Greece*, „Acta Theriologica”, XXXIX, 1994, s. 411–416
- PAPPAS 2008 = A. Pappas, *Remember to Cry Wolf: Visual and Verbal Declarations of Lykos Kalos*, w: *Orality, Literacy, Memory in the Ancient Greek and Roman World*, red. E.A. Mackay, Leiden–Boston, s. 97–114
- PASTOUREAU 2018 = *Le loup. Une histoire Culturelle*, Paris 2018
- PELLEGRIN 1986 = P. Pellegrin, *Aristotle's Classification of Animals*, Berkeley–Los Angeles 1986
- PERILLI 2007 = L. Perilli, *Democritus, Zoology and the Physicians*, w: *Democritus: Science, The Arts, and the Care of the Soul*, red. A. Brancacci, P.-M. Morel, Leiden–Boston 2007, s. 143–179
- PETERSON, CIUCCI 2003 = R.O. Peterson, P. Ciucci, *The Wolf as Carnivore*, w: *Wolves: Behavior, Ecology, and Conservation*, red. L.D. Mech, L. Boitani, Chicago 2003, s. 104–130
- PISANO 2011 = C. Pisano, *Hermes, il lupo, il silenzio*, „Quaderni Urbinati di Cultura Classica”, XCVIII, 2011, s. 87–98
- POPA 2016 = T. Popa, *Zoology*, w: *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome*, red. G.L. Irby, t. II, Oxford–New York 2016, s. 281–283
- RICHTER 1978 = W. Richter, s.v. Wolf, *RE Suppl.* XV, 1978, s. 960–987
- RISSANEN 2012 = M. Rissanen, *The Hirpi Sorani and the Wolf Cults of Central Italy*, „Arctos”, XLVI, 2012, s. 215–235
- RISSANEN 2014 = M. Rissanen, *Was There a Taboo on Killing Wolves in Rome?*, „Quadereni Urbinati di Cultura Classica”, CVII, 2014, s. 125–147
- SAFINA 2015 = C. Safina, *Beyond Words. What Animals Think and Feel*, New York 2015 (wyd. polskie: C. Safina, *Poza słowami. Co myślą i czują zwierzęta*, Warszawa 2018)
- SCHNAPP-GOURBEILLON 1981 = A. Schnapp-Gourbeillon, *Lions, héros, masques. Les représentations de l'animal chez Homère*, Paris 1981
- SOMMERSTEIN, TORRANCE 2014 = A.H. Sommerstein, I.C. Torrance, *Oaths and Swearing in Ancient Greece*, Berlin–Boston 2014
- STEINER 2015 = D. Steiner, *'Wolf's Justice': The Iliadic Doloneia and the Semiotics of Wolves*, „Classical Antiquity”, XXXIV, 2015, s. 335–369
- TRINQUIER 2004 = J. Trinquier, *Les loups sont entrés dans la ville: de la peur du loup à la hantise de la cite ensauvagée*, w: *Les espaces du sauvage dans le monde antique*, red. M.-C. Charpentier, Besançon 2004, s. 85–118
- VILÀ, WAYNE 1999 = C. Vilà, R.K. Wayne, *Hybridization Between Wolves and Dogs*, „Conservation Biology”, XII, 1999, s. 195–198

DE WAAL 1999 = F.B.M. de Waal, *Anthropomorphism and Anthropodenial: Consistency in Our Thinking about Humans and Other Animals*, „Philosophical Topics”, XXVII, 1999, s. 255–280

DE WAAL 2016 = F. de Waal, *Are We Smart Enough to Know How Smart Animals Are?* New York–London 2016 (wyd. polskie: F. de Waal, *Bystre zwierzę. Czy jesteśmy dość mądzy, aby zrozumieć mądrość zwierząt?* Kraków 2017)

ZIMEN 1981 = E. Zimen, *The Wolf, His Place in the Natural World*, London 1981 (wyd. oryginalne: E. Zimen, *Der Wolf: Mythos und Verhalten*, München 1978)

ZIMEN 1990 = *Der Wolf: Verhalten, Ökologie und Mythos*, München 1990

Can ethology help in research on ancient history? Discussion based on the image of wolf in ancient texts on nature

A group of historians gathered around Éric Baratay from the University of Lyon in order to appreciate the long relations between man and animals, created a new flow in research, combining history with natural sciences. The researchers pointed to the almost complete lack of reference to the abundant writings on nature in works about animals in historiography. They postulated to verify the fixed passages in historic testimonies concerning animals and their relations with man using results of etologic research. The researchers successfully combine this “history of animals” with broadly understood modern history. This brings us to the question, if the current research on animals in their natural conditions, done and documented by ethologists, may explain to us the ground of the false or distorted image of animal in historical sources as old as ancient, or perhaps to confirm observations from ancient times. The presented article is an attempt to answer this question, pointing to potential methodological doubts and limitations, which an ancient historian will have to face in research. For practical reasons of this study, the author will analyse Greek and Roman literary sources containing observations on wolf living in the ancient period in Mediterranean forests and mountains.